

Riziká súťaží v škole

Jana Nováčková

V článku sa rozoberá šesť rizík súťaží. To, čo sa všeobecne považuje za prínos súťaží (zvýšenie výkonu, aktivita, zábava) sa dá dosiahnuť aj inými prostriedkami bez rizík, ktoré zo súťaží vyplývajú. Používanie súťaží vo vyučovaní je v priamom rozpore s rozvíjaním kľúčových kompetencií.

Súťaže sú v našej škole prítomné vo veľkej miere a zdá sa, že väčšina učiteľov v nich nevidí pre deti žiadne väčšie ohrozenie. Nedobré dôsledky súťaží sa pri- púšťajú skôr v bezprostredných prejavoch – v emocionálnej oblasti (stres pre niektoré deti), v sociálnej oblasti (niekedy hádky, obviňovanie členov družstva za prehru, podvody). Preto sa učitelia, ktorí používajú súťaže, zvyčajne zameriavajú na zmiernenie týchto dopadov (napr. bagatelizujú prehry s poukázaním na možnosť výhry nabudúce), ale o súťažiach samotných veľmi nepochybujú.

Pokiaľ sa negatívne dôsledky niečoho dostavia až za dlhší čas, býva niekedy ťažké ich dať do príčinných súvislostí – ich vysvetlenie sa často hľadá v niečom, čo sa ako evidentne nesprávny jav vyskytuje časovo súběžne. Tak to býva aj pri súťažiach. Ich okamžité „zisky“ – aktivita, zábava, vyprovokovanie k výkonu – nám môžu brániť, aby sme ich spojili napríklad s poklesom záujmu o činnosti, ktoré nie sú odmeňované, s problematickými vzťahmi v triede, so zvýšením agresivity, s ťažkosťami pri pokusoch o kooperatívne vy-učovanie, ktoré sa prejavia za týždne, mesiace...

Súťaž a konkurz

Pojmom súťaž sa označujú rôzne situácie. V tomto príspevku budeme slovom **súťaž** označovať **situáciu „nedostatku“** (vytvoreného umelo), kde dvaja či viacerí jedinci alebo skupiny usilujú o ten istý cieľ, ale dosiahnuť ho môžu len niektorí. Ich „osudy“ sú späť tak, že výhra jedného znamená prehru druhého či ostatných (napríklad športový zápas), alebo aspoň znižuje ich šance. **Vítazstvo tu prichádza ako zostavenie poradia v danej skupine súťažiach bez ohľadu na výkony iných inde. Prospech z víťazstva má len víťaz. Cieľ súťaže je len v nej samej, ďalej nenásleduje nič (iba ďalšia súťaž).**

V živote existuje ešte ďalšia situácia, ktorú môžeme označiť ako **konkurz**. Na rozdiel od súťaže sú tu dané určité **kritéria**, ktoré treba splniť, a niekedy sa stáva, že nikto z uchádzačov nie je vybraný, pretože kritéria nespĺnil (občas sú takto regulované napr. umelecké súťaže, kde 1. cena nie je udelená). Druhý odlišujúci prvok konkurzu však je, že **pre toho, kto najlepšie splnil kritéria, začína práca v prospech veci, v prospech skupiny**. Príkladom takejto situácie je výber na pozíciu vedúceho – od jeho kvalít bude závisieť osud ďalších ľudí, tým, že bol vybraný, jeho práca začína – zatiaľ čo súťaž výhrou končí. Takýto charakter má v prírode napr. aj výber samca v období párenia. Meranie síl, súperenie nie je samoúčelné, ako je tomu pri súťažiach.

Väčšina učiteľov, keď hovorí o tom, že súťažami pripravujú deti na život, má na mysli skôr situácie konkurzu. Boli by radi, aby ich žiaci v živote obstáli, aby boli úspešní v tom, čo raz budú robiť, aby boli schopní uniesť úspech aj neúspech. Úspech však nemusí mať nevyhnutne charakter výhry nad niekým, ani neúspech nemusí byť prehrou s niekým.

Súťažami však môžeme v deťoch vytvárať postoje a viesť ich k správaniu, ktoré im nepomôže ani v situáciách konkurzu, ani v bežnom živote, a ktoré nie sú prínosom ani pre spoločnosť. Môžeme nimi naštartovať trvalú **súťaživosť, tj. nutkanie neustále sa porovnávať s druhými a snažiť sa ich predbehnúť, dokázať im, že sú horší ako my**. To je svojím spôsobom pasca na celý život.

Sme presvedčení, že významnou **oporou pri zvládaní životných záťaží** a rizík (vrátane situácií konkurzu) je **vyšoká sebaúcta**, ktorú by sme mali cielene a systematicky u detí rozvíjať.

Základné riziká súťaží

Riziká súťaží spočívajú predovšetkým v ich dlhodobých dôsledkoch.

1. Vytvárajú návyk na vonkajšiu motiváciu k výkonu. Odnaučujú deti robiť veci kvôli nim samým, ale učia ich, že jediné dôležité je zvíťaziť, nie robiť veci čo najlepšie.

2. Učia deti odvodzovať pocit vlastnej hodnoty najmä od výkonu, od toho, či podajú lepší alebo horší výkon ako ostatní.

3. Budujú špecifické postoje k druhým ľuďom – učia ich vidieť ako súperov a prekážky svojho úspechu, nie ako možných spolupracovníkov pri vytváraní niečoho pozitívneho a zmysluplného.

4. Sú veľkou prekážkou pre osvojenie zručností potrebných k spolupráci.

5. Tým, že sú príležitosťou k podvodom a podrazom, ohrozujú morálny vývin detí.

6. Zo svojej podstaty zvyšujú agresivitu a tým zasahujú do vzťahov, do klímy triedy.

Pozrieme sa na tieto riziká podrobnejšie.

1. Návyk na vonkajšiu motiváciu k výkonu

Motívy sú dôvody, prečo niečo robíme. Z vnútornej motivácie robíme to, čo sami chceme, čo nás zaujíma, čo nás **baví**. Z vnútornej motivácie však robíme aj veci, ktoré **nie sú veľmi zaujímavé alebo príjemné** – napr. udržiavanie poriadku, prekonanie únavy a dokončenie potrebnej práce, ktorá nás veľmi nebaví, dodržanie sľubu a pod. Sú to tie činnosti (chovanie), o ktorých **sme presvedčení, že sú potrebné a správne**, a urobíme ich, aj keď nebude nablízku nikto, kto by o tom vedel, alebo na nás „dohlíadal“.

Z vonkajšej motivácie robíme tie činnosti, ktoré by sme inak nerobili, nevidíme v nich veľký zmysel, neuspokojujú naše potreby, ale **urobíme ich, aby sme sa vyhli nepríjemnostiam** (vyčítanie, vyhrážanie, kázanie, tresty...) alebo aby sme **získali odmenu** (alebo jej varianty – pochvaly, udeľovanie znakov prestíže autoritou). Z vonkajšej motivácie **robíme niečo len do tej doby, dokiaľ trvá hrozba nepríjemností alebo prísľub odmeny či pochvaly**.

Keď začneme používať odmeny pre činnosti, ktoré boli pôvodne vykonávané z vnútornej motivácie, nastáva jej potlačenie až úplné zničenie. Odmeňovaná činnosť už nebude vykonávaná „len tak“, bude sa viazať len na situácie, kedy bude „naštartovaná“ zvonka (prísľubom odmeny, vrátane odmeny byť víťazom v súťaži, alebo trestami). Toto robí v podstate aj známkovanie – behom niekoľkých týždňov v 1. triede sa pôsobením včeličiek, hviezdíčiek a jednotiek utlmí pôvodná (veľmi vysoká) vnútorná motivácia detí k učению.

Čím častejšie je dieťa vystavované situáciám s vonkajšou motiváciou, tým väčší návyk sa na túto motiváciu vytvára.

Pretože súťaže sú jednoznačne situáciou založenou na vonkajšej motivácii, prispievajú tak isto k závislosti na vonkajšej motivácii („zadarmo ani kura nehrabe“).

2. Odvodzovanie vlastnej hodnoty najmä od výkonu

To, ako vidíme sami seba, ako o sebe premýšľame, významne ovplyvňuje naše správanie. Vnímať seba samého ako hodnotného a kompetentného človeka, vážiť si sám seba – teda **mať vysokú sebaúctu** – predstavuje v živote človeka významný **pozitívny faktor pre zvládanie životných záťaží**, je predpokladom pre spokojný život aj **ochranou pred nemorálnym správaním**.

Aby sme porozumeli, čo s tým majú spoločné súťaže, je potrebné si odlišiť pojem sebavedomie a sebaúcta. **Sebavedomie** má svoj zdroj predovšetkým v **porovnávaní sa s druhými** (napr. vo výkonoch, vzhľade, inteligencii, úspešnosti, obľube a pod.) **Sebaúcta** se vzťahuje skôr k tomu, **kto sme, akú máme hodnotu ako ľudia**. Súvisí tiež s morálnymi hodnotami danej kultúry, s tým, **ako sa človek cíti užitočný, potrebný pre ostatných**. Človek s vysokou sebaúctou si je vedomý svojich predností ale aj svojich rezerv. Neobáva sa priznať svoje chyby a snaží sa o nápravu. Uznáva a vie oceniť seba aj druhých.

Súťaže môžu významne ovplyvňovať sebavedomie – zvyšovať ho

pri víťazstvách, znižovať pri porážkach. Mat' dobré sebavedomie nie je nič zlé. Sme ale presvedčení, že pre úspech a šťastie človeka, pre jeho vzťahy a prekonávanie obtiažnych situácií je omnoho dôležitejšia dobrá sebaúcta. Sebaúcta nie je závislá na mienke druhých. **Odvodzovať svoju hodnotu od toho, či som v niečom lepší ako druhí alebo dokonca len od faktu, že ich v niečom porazím, je zničujúce pre vytváranie dobrej sebaúcty.** Ľudia s dobrou sebaúctou sa nepotrebujú povyšovať nad druhých, nepotrebujú im dokazovať, že sú horší než oni. **Robia to, čo považujú za správne, bez ohľadu na to, či za to dostanú nejakú odmenu.** Dieťa sa potrebuje naučiť **vidieť samé seba ako niekoho, kto je pre druhých dôležitý, a to bez ohľadu na svoje výkony.** Pre vytváranie sebaúcty sú rizikové situácie, kde dieťa môže získať pocit, že druhí ľudia ho budú prijímať a milovať len vtedy, keď bude spĺňať ich nároky, alebo len vtedy, keď dokáže, že je lepšie než druhí. Súťaž medzi tieto situácie patria.

3. Súperi, či spolupracovníci?

V škole aj v skutočnom živote sú situácie, kedy ide predovšetkým o riešenie problému, o zvládnutie vecí pre dobro všetkých. **Návyk vidieť ostatných predovšetkým ako súperov,** ktorí ma potenciálne ohrozujú (teda už rozvinutá **súťaživosť** ako viac menej stabilná vlastnosť), vedie k tomu, že títo ľudia aj v situáciách, v ktorých je potrebná najmä spolupráca, produkujú správanie s črtami typickými pre súťaž: kontakty s ostatnými sú menej časté, dochádza ku skrývaniu informácií, ktoré by mohli prispieť k riešeniu problému, ani rozumný ústupok sa neurobí, aby to nebolo interpretované ako slabosť, môže dochádzať k preťaženiu (nie je návyk na delbu práce), dôvera v druhých je nízka, permanentná ostražitosť a napätie vyčerpávajú, podozrievavosť ničí vzťahy, priznať chybu sa považuje za neprijateľné, na vine musí byť vždy druhý apod. Súťaživosť sa môže prenášať dokonca aj do intímnejších vzťahov (rodina, partnerstvo, priateľstvo) a môže byť dôvodom k ich neuspokojivému stavu. Výskumy ukazujú, že ľudia preferujúci spoluprácu majú na druhých realistejší pohľad, zatiaľčo súťaživí predpokladajú rovnaké chovanie u všetkých ostatných.

Súťaživosť je v literatúre jednoznačne považovaná za naučenú (rad autorov cituje napr. A. Kohn v knihe No Contest). Škola je prostredím, kde sa deti stretávajú predovšetkým so súťažením – buď jasno štruktúrovaným (organizovanie súťaží v rámci triedy, školy, medzi školami) alebo skrytým (známkovanie, porovnávanie detí medzi sebou – cení sa byť lepší než druhí, vyzdvihuje sa skôr osoba, než aby sa hovorilo o správaní sa, o tom, čo sa urobilo dobre). Antropologické štúdie (M. Meadová, J. Henry) ukazujú, že sú kultúry, kde sa takéto chovanie považuje za kruté (rôzne domorodé kmene), a taktiež, že sú rozdiely v preferencii súťaživeho alebo kooperatívneho správania u rôznych národov (Whitingová & Whiting).

4. Učiť deti spolupráci je veľmi dôležité

Výskumy, ktoré porovnávali výsledky kooperatívneho učenia s výučbou, kde pracovali žiaci individuálne alebo súťaživo, zreteľne preukázali lepšie výsledky kooperatívnej výučby ako v oblasti znalostí, tak aj v osvojení si rôznych sociálnych zručností. To odporuje mýtu, že súťaž zlepšujú výkon. Naviac nevytvárajú príležitosť pre rozvoj dôležitých zručností (počúvať, oceňovať druhých, deliť sa o materiál a pomôcky, ponúknuť pomoc a žiadať o pomoc, účinne sa na niečom dohodoriť, nájsť konsenzus, overovať si porozumenie atď.) Učitelia, ktorí sa snažia o kooperatívne vyučovanie, vedia, aké dôležité tieto sociálne zručnosti sú – bez nich sa práca v skupine nemôže podariť. Deti sa ich naučia najmä v situáciách spolupráce. Z nej potom vzniká väčšia citlivosť k potrebám druhých, umenie vidieť situáciu z perspektívy iných ľudí, buduje sa pocit dôvery ako predpoklad pre otvorenosť, férovosť, ústretovosť v konaní.

5. Riziko pre morálny vývin

Súťaž vytvárajú aj priestor pre správanie, ktoré môže ohrozovať morálny vývin detí – drobné či väčšie podvody, poškodzovanie súpera, klamstvo, zvalovanie viny za prehru na niekoho iného.

Dospelí nemajú šancu odhaliť všetky prejavy takéhoto správania. To predstavuje pre deti, ktorých morálny vývin nie je zďaleka ukončený, veľké riziká. Neodhalené morálne priestupky vedú k tomu, že deti nemajú možnosť zažiť a uvedomiť si, že je ich chovanie neprijateľné, ani nedostanú príležitosť vec napraviť.

6. Agresivita

Súťaž je svojou podstatou druhom agresie (tj. vedome spôsobiť druhému ujmu). Už pred pol storočím boli urobené výskumy, v ktorých počas letných táborov rozdelili deti do dvoch súperiacich skupín. Predpoklad, že samotné usporiadanie do súťaživeho prostredia vyvolá nárast agresívneho správania, sa naplno potvrdil. Našťastie sú aj dôkazy o tom, že odstránenie súťaží vo všetkých ich otvorených aj skrytých formách (napr. vystavovanie len najlepších výkresov, ponuka, že kto prvý urobí cvičenie, dostane jednotku, a pod.) vedie ku zlepšeniu vzájomného chovania detí v triede. V dobe, keď školy čelia bezprecedentnému výskytu šikany alebo ničeniu vecí deťmi, stoja tieto zistenia za úvahou.

Čo namiesto súťaží

Aktivita, zábava, uvoľnenie, zmena – to sa zvyčajne označuje ako prínosy súťaží. Dobré sa zdá aj „povzbudenie“ k výkonu, poznanie svojich možností. Cena za tieto pozitívne stránky je však príliš vysoká. Sme presvedčení, že toto všetko sa dá dosiahnuť aj bez súťaží. Pokiaľ majú súťaže súčasne zábavný či herný charakter, je možné **zmeniť súťaživé pravidlá na kooperatívne.** Napr. pri vybijanej je možné zaradiť pravidlo, že ten, kto je zasiahnutý loptou, zostane stáť a môže byť vrátený do hry kýmkoľvek z ostatných hráčov. Kde hra vyžaduje dve družstvá proti sebe, môžeme družstvá v priebehu hry niekoľkokrát premiešať, a pod.

Pre deti je dôležité ukázať, čo vedia. Príležitosťou sú rôzne **prehliadky**, ktoré nemusia vôbec obsahovať vyhlasovanie víťazov. V škole by sa mali v triede vystavovať všetky práce (pokiaľ s tým deti budú súhlasit'), aby si deti mohli samé porovnávať svoj výkon s výkonmi druhých, vidieť, čo je možné urobiť inak alebo lepšie. To je úplne odlišná situácia od porovnávaní, ktoré je verejné a robí ho autorita.

Pre udržanie vnútornej motivácie sa uvádzajú tri podmienky (Kohn, 1998): **zmyslupnosť – spolupráca – slobodná voľba.** Pre učiteľov to môže byť veľmi praktický nástroj pri príprave hodín – prejsť si plánovanú výučbu z hľadiska týchto troch podmienok môže významne prispieť k jej kvalite. Čím sa dá priblížiť ešte viac zmyslupnosť obsahu aj činnosti? Čo ide premeniť zmenou inštrukcie z individuálnej či dokonca súťaživej práce na spoluprácu – aspoň v dvojiciach? Čo sa môže dať deťom na výber?

Literatúra:

- Henry, J.: Culture Against Man. New York, Vintage, 1963.
- Kohn, A.: No Contest. The Case Against Competition. Revised Edition. Boston, Houghton Mifflin Company, 1992.
- Kohn, A.: Punished by Rewards. Boston, Houghton Mifflin Company 1993.
- Kopřiva, P., Nováčková, J., Nevolová, D., Kopřivová, T.: Respektovat a být respektován. 3. vydání. Kroměříž, Spirála 2008.
- Mead, M. (Ed.): Cooperation and Competition among Primitive People. Boston, Beacon, 1961.
- Nováčková, J.: Mýty ve vzdělávání. 3. aktualizované vydání. Kroměříž, Spirála 2006.
- Whiting, B., Whiting, J.: Children of Six Cultures. A Psycho-Cultural Analysis. Cambridge, Mass. Harvard University Press, 1975.